

КАТЕГОРИЗАЦІЯ ПОНЯТТЯ ЕТНІЧНОГО АРХЕТИПУ ТА ПРОБЛЕМА ЙОГО ВІДМЕЖУВАННЯ ВІД ЕТНІЧНОГО СТЕРЕОТИПУ

УДК 316.6

М. Л. Дідух

У сучасній етнопсихології існує достатньо досліджень, пов'язаних з явищем етнічного стереотипу та, відповідно, негативними або позитивними аспектами такого стереотипного сприймання. Серед сучасних дослідників це, насамперед, роботи Г. У. Солдатової [7]. Водночас поняття етнічного архетипу зустрічається лише у поодиноких дослідженнях психологів і соціологів. Дослідницький апарат, який надав би можливість виявити емпіричні вияви етнічних архетипів, також має недостатньо сформований характер. Це можна пояснити тим, що у межах аналітичної психології К. Г. Юнга та його послідовників не виникало потреби у розробці методик дослідження, було достатньо смислового аналізу художніх текстів, міфів, творів мистецтва і продукції пацієнтів. Більшість досліджень у межах аналітичної психології і досі продовжують успішно користуватися означеними методами. Проте при спробі використання лише їх при психологічному дослідженні етно-культурного несвідомого виникає проблема занадто високого рівня суб'єктивності дослідника, бо, відбираючи історичний або літературний матеріал для аналізу, важко утриматись від власної тенденційності.

В етнічній психології переважає метод спостереження або кросс-культурного дослідження окремих феноменів (сприймання, пам'яті, переконань тощо), наявні також експериментальні методи – дослідження у природних умовах реакції суб'єктів на поведінку представників різних культур. Але ці методи недостатні для дослідження виявів етно-культурного несвідомого. Тому виникає проблема чіткої дефініції поняття етнічного архетипу, його відмежування від подібних понять як в етнопсихології, так і в аналітичній

психології, та визначення максимально відповідних підходів і методів його дослідження.

Предметом нашого теоретичного дослідження стало поняття етнічного архетипу. Метою статті – чітко визначення поняття етнічного архетипу та відмежування його від етнічного стереотипу і культурного архетипу.

Архетипи виявляються у вигляді символів (в образах героїв, обрядах, традиціях, поведінці загалом) та містять узагальнений досвід предків. Згідно з К. Г. Юнгом, архетип фігурує на когнітивному, емоційному і поведінковому рівнях психічного, які активізуються у процесі сприйняття певного образу. Він виробляє установку на конкретний образ, керує поведінкою особистості, створюючи відповідні переживання та способи ідентифікації. Як успадковане від пращурів, колективне і позасвідоме, архетип є вродженою моделлю дій та реакцій [8].

К. Г. Юнг виявив певну структурну організацію і класифікацію архетипів. Першим із них традиційно виступає архетип Персони, термін, що запозичений із драматургії – соціальну маску, яку людина вдягає, щоб звернутися до світу. На рівні окремої особистості – це, насамперед, усвідомлення й інтродекція соціальної чи професійної ролі. Якщо розглядати цей архетип на рівні етносу, то він виявляється як усвідомлення певною спільнотою людей своєї ролі у світовому контексті та прийняття рішень відповідно до певної ролі. Етнічний архетип Персони містить також складову ідеального Я-образу культури, тих дій і рис характеру, які носії культури вважають цінними, еталонними.

Далі, у підсвідомому, К. Г. Юнг виокремлює архетип Тіні, того, кого кожна людина боїться, зневажає та не може прийняти у собі. Це не завжди щось об'єктивно суспільно непридатне чи небезпечне, навпаки, тіньові аспекти особистості часто містять ресурси енергії, необхідні для успішного існування. У зону Тіні витісняється те, що суперечить занадто усталеній Персоні. Часто у терапевтичній практиці можна спостерігати проекцію Тіні на оточуючих, те, що людина не приймає у собі, якщо воно зазнало проекції назовні, створює дивні, полярні стосунки з ними: “Я його водночас кохаю і ненавиджу”. Ми можемо

зустріти подібну емоційну спрямованість висловлювань і щодо власної культури та нації. Етно-культурний архетип Тіні ймовірно виявляється в тому, що представники цього етносу емоційно його заперечують, вважають неіснуючим і приписують носіям інших “ворожих” культур. При соціальних катаклізмах (так само як при життєвих кризах окремої особистості) можливими є “прориви” тіні, за яких етнос поводить ся непередбачуваним, навіть для своїх представників, чином. Під час аналізу ставлення до Тіні змінюється від недовіри до усвідомлення, прийняття та інтеграції. Можливо означений процес у більшому масштабі відбувається і в етнічному контексті.

Надалі К. Г. Юнг розглядає протилежні сексуальні архетипи, Анімуса та Аніми, які уособлюють те жіночне, що є в душі чоловіка, та те чоловіче, що криється у глибинах жіночої душі. Ці протилежні архетипи діють як міст між свідомим і несвідомим. У сучасній науковій літературі, присвяченій культурним архетипам України, часто можна зустріти думку, що існує феномен превалювання фемінного над маскуліним у розвитку особистості українця, тобто превалювання орієнтально-екзекутивного елемента психотипу. Оскільки українському психологічному складу більше притаманна психологічно розвинена творча землеробська свідомість, пов'язана з вшануванням землі та любові до неї, то у психологічному складі українського етносу превалює жіноче начало, як це зазначає низка дослідників [2]. І наслідком цього є: індивідуалізм, екзекутивність, інтровертованість, емоційно-естетична домінанта та толерантність [2].

Фемінність української культури тлумачиться як домінуюча орієнтація чоловіків і жінок на пошанування ними поступливої, дружньої поведінки та перевага соціальних цінностей над его-цінностями. Виходячи з теорії К. Г. Юнга, ми можемо припустити, що така інтенсивність фемінних рис на рівні Персони може призводити до не менш інтенсивних, але прихованих виявів маскуліної складової етнічного архетипу.

До архетипів Духу належать мудрі пращури, які уособлюють духовно-моральну складову індивідуальності людини і, навпаки, архетип Божественної

дитини (“puer aeternus”) як символ майбутніх сподівань. Але Пуер – це більше, ніж просто дитина; це – майбутній герой, мала дитина, яка має надлюдські можливості. Водночас легковажність, задоволення та гра також властиві цій Вічній Дитині. В українському світогляді існують усталені образи, що втілюють саме ці архетипи. Божественна дитина – герой багатьох народних казок: від Котигорошка – до Івасика-Телесика. Цікаво, що в українській культурі ця дитина – хлопчик, на відміну від російської Машеньки. Під час пілотажного дослідження деякі респонденти виокремлювали ще один, більш сучасний варіант цього архетипу – це герой мультиплікаційного фільму Петрик П'яточкін. Архетип Мудрого Старця в українській культурі традиційно пов'язано з образом кобзаря, лірника, носія прадавніх легенд та балад. Віддзеркалювання цього архетипу можна помітити і в традиційних, особливо народних, портретах Т. Г. Шевченка, на яких він постає в образі дуже літнього, сивочолого та сивовусого діда, хоча реально великий поет помер у віці 47 років. Жіночий варіант цього архетипу – Стара Відьма – також зустрічається у народній свідомості, проте частіше у вигляді російської Баби Яги.

Натомість в українській культурі достатньо чітко виявлено архетип Матері. З позицій аналітичної психології розмаїття особистісних проблем майже завжди пов'язано з архетипічним образом Матері, що інтеріоризований конкретною особистістю. Втілення Матері мають різний символічний сенс: хлонічна Мати – Земля, яка народжує світ; Небесна Мати, чия благодатна любов утримує і спрямовує світ; богині родючості, що годують людей та світ; Темна Мати, яка стискає у своїх обіймах і може поглинути. В українських міфологемах, особливо на заході країни (під впливом католицизму), достатньо виразно подана Мати Божа. Існує багато легенд про її спілкування з людьми та надання допомоги стражданим і нудженим. Також не меншою виразністю наділено і хтонічний аспект цього образу – матері-дітовбивці та самогубці, злі свекрухи та матері героїнь народних пісень і літературних творів [1, с. 373]:

“Ой, ходила Марися по луці,

Носила се біле дитя у руці.

Прийшла вона до матінки радити:

– А що мені з малим дитям робити?

– Озьми, озьми, Марисю, утопи,

І сама ся, Марусьо, погуби”.

У культурі знаходиться варіант, що примирює й інтегрує ці майже протилежні міфологеми – Жінка-Відьма. В українській народній свідомості Відьма – це жінка середніх років, часто вдовиця, тому вона не відчуває такої сили соціальних обмежень. Вона знається на зіллях, віщуванні, має магичні здібності, проте й допомагає, рятує тих, хто потребує її сили та вміння.

Досить специфічну функцію виконує в Юнгіанському світогляді архетип Трікстера, який співвідноситься автором із Гермесом, а його послідовники – із Локі зі скандинавської міфології. Цей архетип наділено можливістю швидких змін, жартів, омани і посередництва між світами: людським та сакральним. Цю фігуру зустрічають з радістю, проте й з тривогою, коли вона не містить загрози, та з неприязню коли вона виступає на боці противника. При всій двозначності і ненадійності цієї архетипічної фігури, вона є також невід’ємною частиною людського буття.

В українських казках та піснях не вдалося знайти українців, які б займали у народній свідомості саме це місце, але воно й не є порожнім, бо його посідають, залежно від регіону України, “хитрий Циган” або “хитрий Жид”. З ними пов’язано застереження та побоювання щодо омани, лихварства, крадіжок (Циган); і водночас на їхню допомогу можна розраховувати у дійсно скрутному становищі.

Найглибшим внутрішнім архетипом є архетип Самості. Це – уособлення єдності людини зі світом та із самою собою. Процес індивідуалізації, особистісного зростання сприймається як шлях пошуку рівноваги між протилежностями й усвідомлення Самості, істинної сутності кожної людини. Ймовірно, що не лише в окремої людини (або, навпаки, у суто загальнолюдському контексті), а й у

межах етносу існує щось таке, що не усвідомлюється і рідко промовляється у вигляді чітких декларацій або політичних гасел, але надає можливість не розчинитись та не асимілюватись. Воно примирює громадянські протиріччя і тихо виявляється то під час свят, то під час жалоби. Виявлення та спроба усвідомити і дослідити саме цей архетип українського етно-культурного менталітету ще попереду.

У дослідженнях явища етнічного стереотипу існує більша визначеність понять. Доцільно розглянути поняття “стереотип” у співвідношенні з близькими за значенням категоріями установки, упередження та забобону. Г. У. Солдатова [7] включає ці поняття у низку міжетнічних настановних утворень, які “містять емоційно-оцінювальне відношення до різних етнічних груп і характеризують рівень готовності до відповідних поведінкових реакцій у міжетнічному спілкуванні”. Етнічний стереотип, на думку вченої, це, “у першу чергу, “культурне” утворення, природне та неминуче до тих пір, поки існуватимуть народи й етнічні групи. У свою чергу, упередження та забобони – це більш “соціальні” установки: їх формування значною мірою залежить від конкретної суспільно-історичної ситуації”. Упередження характеризується негативним емоційним зарядом і “відповідає таким формам поведінки, як уникнення спілкування або ухилення від міжетнічних контактів у певних сферах життєдіяльності”. Забобони, у свою чергу, відрізняє велика концентрація негативних емоцій, “надмірне вихваляння досягнень та якостей своєї нації у поєднанні із зарозумілим ставленням і неприязню до інших народів” [4]. Забобони у реальній поведінці вже не обмежуються стратегією уникнення, а виявляються у конкретних вчинках дискримінуючого характеру. І. С. Кон розглядає установку як “певний напрямок особистості, стан готовності, тенденцію до певної діяльності, здатної задовольнити якісь потреби людини” [3]. Отже, установка є ніби певною точкою зору або призмою, через яку людина розглядає світ та події, що відбуваються у ньому. Згідно з І. С. Коном, установка пов’язана з певною системою очікувань та еталонів, порівняно з якими ми розглядаємо будь-яке явище. Стереотип, у свою чергу, є

вже сформованим виявом тієї чи іншої соціальної установки щодо певного явища. І. С. Кон розглядає стереотип як “невід’ємний елемент буденної свідомості”, що допомагає індивідові “орієнтуватися в житті” і “спрямовує його поведінку” (це міркування має пряме відношення до уявлень героя Ф. Сологуба про поляків та євреїв). Неминучість стереотипізації І. С. Кон пояснює універсальністю схильності людей розглядати явища чужої культури крізь призму культурних традицій і цінностей свого власного народу (явище етноцентризму). Сам по собі етноцентризм не є небезпечним; проблема виникає тоді, коли реальні чи уявні відмінності між людьми зводяться в абсолют та перетворюються на негативну або навіть ворожу установку стосовно іншого народу, яку І. С. Кон визначає як етнічне упередження. Стереотипи й упередження автор відносить не стільки до явищ психологічних, скільки соціальних: “Щоб зрозуміти природу етнічних упереджень, потрібно вивчати не стільки упереджену людину, скільки суспільство, що породжує його” [3].

Отже, стереотипи – емоційно забарвлені образи, передавальні значення, які склалися у свідомості людей та поєднують у собі елементи опису, оцінки і розпорядження. Разом із тим, стереотип – це не просто образ, а “стандартизований”, спрощений образ якого-небудь явища дійсності; це – схема, що лише фіксує деякі риси явища, які іноді не існують та приписуються йому суб’єктивно. Об’єктивним результатом стереотипізації є спрощене, схематичне, іноді близьке до дійсного, знання, іноді спотворене уявлення дійсності, що є своєрідним психологічним бар’єром на шляху до його подальшого пізнання. Стереотипи приймаються людьми за знання, проте фактично містять у собі лише неповний та односторонній опис якогось факту дійсності. Цей опис, як правило, поєднується із сильними емоційними відношеннями (симпатія чи антипатія, ухвалення чи неприйняття) і з установленим традицією або звичаєм розпорядженням поведінки й оцінки подібного факту дійсності.

Виокремлюють два види етнічних стереотипів:

1. Аутостереотип – уявлення людей про себе та інших представників своєї національності.

2. Гетеростереотип – уявлення про людей інших національностей.

Етнічний аутостереотип є складовою частиною етнічної самосвідомості, у структурі якого виокремлюють два компоненти:

1. Когнітивний – уявлення про минуле і сьогодення свого народу.

2. Емоційний – національні почуття.

І в національній психології існують подібні стереотипи. Під етнічним стереотипом сьогодні прийнято розуміти узагальнене уявлення про фізичну, етичну та розумову зовнішність представників різних етнічних груп.

Етнічний стереотип характеризується підвищеною емоційністю і стійкістю у віддзеркаленні рис групи, що стереотипізується. Ці етнічні стереотипи за емоційним забарвленням можуть мати як позитивний, так і негативний зміст. Наприклад, до позитивних стереотипних уявлень про росіян в Україні можна віднести такі оціночні категорії, як: гостинність, щирість, “широта душі”. До негативних стереотипів у тому ж контексті слід віднести огульні уявлення про пияцтво, лінощі, агресивність “москалів”.

Існують дві категорії стереотипів: поверхневі та глибинні.

Поверхневі стереотипи – це ті уявлення про той чи інший народ, які обумовлені історичною, міжнародною, внутрішньо-політичною ситуацією чи іншими тимчасовими чинниками. Ці стереотипи змінюються залежно від ситуації у світі і суспільстві. Тривалість їхнього існування залежить від загальної стабільності суспільства. Це, як правило, образи-уявлення, пов’язані з конкретними історичними реаліями. Поверхневі стереотипи становлять безперечний інтерес, перш за все, для істориків, а також для всіх, хто цікавиться соціально-політичними процесами, що відбуваються у суспільстві. На відміну від поверхневих, глибинні стереотипи є незмінними. Вони не змінюються з часом. Глибинні стереотипи мають дивовижну стійкість, і саме вони становлять найбільший інтерес для дослідника особливостей

національного характеру: самі стереотипи дають матеріал для вивчення того народу, який є об'єктом стереотипізації, а оцінки характеризують особливості тієї групи, у якій вони поширені.

Серед глибинних стереотипів в особливу групу виокремлюються зовнішні, пов'язані з атрибутами життя та побуту народу. Наприклад, до українських стереотипів можна віднести уявлення про Україну як про край співочих дівчат у вишиванках, козаків із чубами і булавами та "хохлів", ладних на що завгодно задля шматка сала. Етностереотипи формуються, а головне реалізуються, у системі цінностей та способі життя. Форми репрезентації етностереотипів можуть бути різними, проте найбільш доступними для фіксації і наукового спостереження є системи поведінкових правил та структура ціннісних орієнтацій. У зв'язку з цим виокремлюють експліцитні (поведінкові) та імпліцитні (психологічні) особливості етностереотипів. Етнічні стереотипи впливають на етнічні антипатії (етногонізм) і симпатії, що визначають поведінку людей у ситуаціях міжетнічного контакту. Етнічні стереотипи завжди утворюються під впливом соціальних та політичних умов, певних культурних чинників і відображують міжетнічні установки.

Узагальнюючи вищевикладене, ми можемо прийти до висновку, що на рівні колективного несвідомого носіїв конкретного етносу існують етнічні архетипи, які є узагальненими втіленнями рис характеру й усталених патернів мислення та поведіння. Вони недостатньо усвідомлюються, проте забезпечують певний стиль реагування у складних ситуаціях і задають неусвідомлені моральні нормативи цього етносу. Частково ці архетипи відображуються за рахунок механізму проєкції на більш свідомому, поверхневому та спрощеному рівні етнічних стереотипів. Якщо дослідження етнічних стереотипів має власний інструментарій і деякою мірою проводилося у межах розвитку етнопсихології, то емпіричне дослідження етнічних архетипів потребує більш детального аналізу як на теоретичному, так і на емпіричному рівні. Результати такого дослідження подано у таблиці.

**Співвідношення етнічних стереотипів, етно-культурних архетипів
та персонажів народної свідомості**

Етнічні стереотипи	Етно-культурні архетипи	Персонажі української культури
Позитивний аутостереотип	Персона	Дівчина Галя
Негативний гетеростереотип	Тінь	
Жіночий гендерний стереотип	Аніма	Мавка
Чоловічий гендерний стереотип	Анімус	Козак, селянин
Соціальна стереотипізація сімейних ролей	Божевественна дитина	Івасик Телесик
	Мудрий Старець	Кобзар
	Велика Мати	Солоха
Негативний аутостереотип і позитивний гетеростереотип	Трікстер	Хитрий Циган
	Самість	

На цьому етапі нашого дослідження нам не вдалося однозначно виявити міфічні кореляти української культури, котрі б відповідали архетипам Тіні та Самості, що можна пояснити тим, що саме ці аспекти колективного несвідомого є найбільш прихованими від стороннього ока і потребують дещо інших інструментів дослідження.

Етнічні стереотипи виникають у процесі соціалізації й узагальнення досвіду спілкування з представниками інших культур, є достатньо свідомими та емоційно забарвленими. Вони, з одного боку, полегшують спілкування і розуміння у полікультурному середовищі, з іншого – можуть бути основою для нетолерантного поведіння. Етнічні стереотипи охоплюють сфери одягу, їжі, повсякденного спілкування, мають дещо “карикатурний” характер. Етнічний архетип є частиною колективного несвідомого, виникає у процесі неусвідомленого засвоєння норм та світогляду власної культури і, переважно, формується у досить ранньому віці. Вияви етнічного архетипу закріплюються у народній творчості та мистецтві. Аналіз саме цих архетипічних образів і міфологем може поглибити уявлення про внутрішню, психологічну, сутність народу. Механізм проєкції, заперечування та знецінювання складає основу

переходу частини образів і символів культури з рівня архетипу на рівень етнічного стереотипу.

Подальші дослідження має бути присвячено пошуку та розробці відповідного методологічного апарату, що надасть змогу емпіричного вивчення феноменів колективного несвідомого на етно-культурному рівні. Аналіз фольклору і праць з історії України не може надати вичерпної інформації про сучасне сприйняття етно-культурних архетипів. Необхідним є дослідження представленості означених архетипічних образів у витворах мистецтва, народній свідомості сучасних мешканців України та впливу архетипів на поведінку індивідів.

Перелік використаної літератури

1. Балади. Кохання та дошлюбні взаємини. – К. : Наукова думка, 1987. – 470 с.
2. Донченко, О. Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення) : монографія / О. Донченко, Ю. Романенко. – К. : Либідь, 2001. – 334 с.
3. Кон, И. С. Психология предрассудка / И. С. Кон // Психология национальной нетерпимости : хрестоматия. – Минск : Харвест, 1998. – С. 5–42.
4. Львовичкіна, А. М. Етнопсихологія : навч. посіб. / А. М. Львовичкіна. – К. : МАУП, 2002. – 144 с.
5. Моргун, В. Ф. Проблема периодизации развития личности в психологии / В. Ф. Моргун, М. Ю. Ткачева. – М. : Педагогика, 1981. – 84 с.
6. Сніжко, В. В. Нариси з психоетнічної екології України / В. В. Сніжко. – К. : Веселка, 2001. – 334 с.
7. Солдатова, Г. У. Психология межэтнической напряженности / Г. У. Солдатова. – М. : Смысл, 1998. – 389 с.
8. Юнг, К. Г. Архетип и символ / К. Г. Юнг ; [пер. с нем.]. – М. : Ренесанс, 1991. – 304 с.

Рецензент: доктор педагогічних наук, професор Романишина Л. М.